

ՄԱՏԵՆԱՆԻՇԵՐ

1990ական թուականները Կոստան Զարեանի վերյայտնության տարիները հանդիսացան: Իր մահէն ետք Հայաստանի մէջ իր շուրջը հաշուած լուրջեան պատը 1989էն ետք սկսաւ քանդուիլ, իսկ դարավերջին հինգ հատորներ ընթերցողի սեղանին դրին իր անտիպ կամ կէս անտիպ (մամուլի մէջ ցրուած) էջերուն մէկ կարեւոր մասը, ինչպէս եւ իր կեանքին ու գործին նուիրուած առաջին մեկնագրութիւնները:

Ժամանակագրական կարգով, սակայն պատահաբար, առաջին հերթին պէտք է յիշել նոյն տարին (1998) լոյս տեսած երկու մեկնագրական աշխատանքներ՝ Արծրուն Աւագեանի *Կոստան Զարեան. կեանքը եւ գործը* եւ Վարդան Մատթէոսեանի *Կոստան Զարեանի շուրջ*¹: Աւագեանի հատորը, որ ըստ մեր ունեցած տեղեկութիւններուն տոժթորական ատենախօսության մը նիւթն է, կառուցուած է “դասական” ձեւով. շուրջ 50 էջ հաշուող կենսագրական ամփոփում մը, որ Հայաստանի մէջ ցարդ լոյս տեսած Զարեանի ամենէն ընդարձակ կենսապատումն է, եւ ապա գլուխ առ գլուխ իր արձակ թէ բանաստեղծական գործերուն առաւել կամ նուազ ծաւալով կատարուած նկարագրական-վերլուծական աշխատանք մը, որ ընդհանուր առմամբ ցնցիչ նորութիւններ չի հրամցներ այս մարզին մէջ: Որպէս իր տեսակին մէջ առաջին փորձ, ի մի կը բերէ Զարեանի գործերուն մասին բաւական մեծ թիւով ծանօթութիւններ, ի մասնաւորի անոնց մասին, որոնք Հայաստանի մէջ հրատարակուած չեն:

Յիշեալ երկու գիրքերուն յաջորդեցին՝ Ետեւ-Ետեւի, Նուրի Խաչատրեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած Զարեանի երեք հատորները. *Սպանիա* (Երեւան, 1999), *Նաւատումար* (Երեւան, 1999) եւ *Դէպի*

¹ Արծրուն Աւագեան, *Կոստան Զարեան. կեանքը եւ գործը*, Երեւանի Պետ. Համալսարանի հրատ., Երեւան, 1998, 294 էջ: Վարդան Մատթէոսեան, *Կոստան Զարեանի շուրջ (Ուսումնասիրութիւններ)*, հրատ. Գէորգ Մելիտի-նեցի Գրական Մրցանակի, Անթիլիաս, 1998:

Արարատ (Երեւան, 2001)¹: Առաջինը կը ներկայացնէ Հայրենիք ամսագրին մէջ 1935-1938ին լոյս տեսած «Երկիրներ եւ աստուածներ» շարքին առաջին մասը, որ ցարդ մնացած էր ամսագրի էջերուն մէջ եւ որ Զարեանի կողմէ իր կարեւոր երկերէն մէկը համարուած է: Հաստորը, ինչպէս հեղինակէն սպասելի է, պարզ նկարագրական ուղեգրութիւն մը չէ, այլ Սպանիոյ առիթով աշխարհի — ու նաեւ՝ Հայաստանի թէ հայութեան — ամենատարբեր երեւոյթներուն մասին խորհրդածութիւններու հետաքրքրական շարք մը, ուր տարաշխարհիկ նւթ մը, ինչպիսին Սպանիան է հայ ընթերցողին համար, կը դառնայ գրեթէ ընտանի: Կարեւոր հատոր մըն է, որ լայն վերլուծումի կը կարօտի: Ապագային, անհրաժեշտ է հրատարակել «Միացեալ Նահանգներ»-ը՝ «Երկիրներ եւ աստուածներ»-ու երկրորդ մասը, որ անյայտ պատճառներով անաւարտ մնացած է:

Նաւատոմար դիպուկ վերնագրին տակ, երկրորդ հատորը կը համախմբէ Զարեանի մամուլին մէջ լոյս տեսած գեղարուեստական գրութիւններու, խոհագրութիւններու եւ քննադատական գրութիւններու կարեւորագոյն մասը: 1910-1960ական թուականներուն, ինչպէս եւ յետմահու հրատարակուած գրութիւններ ի մի բերող այս ժողովածուն կարեւոր է Զարեան մտաւորականի դիմագիծը ամբողջացնելու համար: Բնագրագիտական ու ծանօթագրական որոշ թերացումներ կան, որոնք սակայն հատորին ու հրատարակութեան արժէքը բնաւ չեն նսեմացներ:

Դէպի Արարատ ընթերցողին կը հրամցնէ երկար ժամանակէ ի վեր հրատարակութեան յարմար պահուն սպասող անտիպ մը՝ Զարեանի 1952-54 թուականներու արուեստի մասին դասախօսութիւններուն բնագիրները, որոնք ձեւով մը հեղինակին այս նիւթին շուրջ ունեցած լայն հետաքրքրութիւններուն ու իմացական պաշարին գագաթնակէտը կը հանդիսանան: Նիւթին առնչակից այլ անտիպ բնագիրներ հրատարակուած են որպէս լրացում: Երկրորդ մասը, որ առաջինին հետ ուղղակի կապ չունի, իւրայատուկ շարունակութիւնն է *Նաւատոմար*ին, քանի որ կը խմբէ մամուլի մէջ ցրուած յօդուածներ, որոնք այդ հատորէն դուրս մնացած էին (նաեւ՝ Շիրվանգադէի մասին անտիպ մը), ինչպէս եւ գրագէտին հետ կատարուած կարգ մը հարցազրոյցներ, որոնք յատկապէս կենսագրական իմաստով շահեկան են: Հակառակ

¹ Կոստան Զարեան, *Նաւատոմար*, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Երեւան, 1999, 667 էջ: *Սպանիա*, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 1999, 380 էջ: *Դէպի Արարատ*, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., Երեւան, 2001, 417 էջ:

Մատենանիշեր

տրուած պատմաոսրանութեան, գիրքին վերնագիրը — որ առնուած է 1920ին *Ոստանի* մէջ լոյս տեսած ու անաւարտ մնացած ուղեգրութենէ մը — իր պարագայականութեամբ խնդրական կը մնայ:

Թէեւ Զարեանի գրիչէն մեծ թիւով նիւթեր տակաւին անտիպ են կամ մամուլի մէջ ցրուած, սակայն այս պատկառելի քանակը արդէն թոյլ կու տայ աւելի տարողունակ պատկեր մը գծել եւ հեղինակի հաշեացնենքուն մասին աւելի յստակ գաղափար մը կազմել:

Ի լրացումն այս ցանկագրումին, պէտք է յիշել Զարեանի «Կղզին եւ մի մարդ» վիպակի ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, զոր կը պարտինք «Նաւը լերան վրայ»-ի հմուտ թարգմանիչ Փիեռ Տէր-Սարգիսեանին¹: Այս փոքր գործը, որ ցարդ հայերէն առանձին հատորի չէ արժանացած (ամբողջութեամբ վերահրատարակուած է 1992ին երեւանի *Նորք* ամսագրին մէջ), արդէն թարգմանուած է անգլերէնի եւ յունարէնի: Դիպաշարը իտալական Իսկիա կղզիին մէջ տեղի կ'ունենայ եւ, ինչպէս առհասարակ Զարեանի պարագային, ինքնա կենսագրական բազում տարբեր ունի, խորհրդածութիւններու շահեկան բաժնի մը կողմին: Թարգմանութիւնը բարձր մակարդակով կատարուած է:

*

Շուրջ քսան տարի առաջ, Մինաս Թէօլէօլեանը անցողակի կերպով գուգահեռ մը քաշած էր Կ. Զարեանի եւ ամերիկահայ գրականութեան թերեւս ամենէն կարեւոր անունին՝ Յակոբ Կարապետեցի միջեւ (1925-1994): Իր կեանքի վերջին 25 տարիներուն, Կարապետեցի ինը հատորներով ամփոփեց պատմութեան, վէպերու եւ խոհագրութիւններու իր վաստակին գլխաւոր մասը, որոնցմէ գլխաւորներէն մէկն է *Ազամի գիւղը* վէպը (1983): Ան, միաժամանակ, Միացեալ Նահանգներու հայ գրագէտներուն մէջ թերեւս ամենէն աւելի “ամերիկացած”ն էր, իր թեմաներու բազմազանութեամբ թէ հայկականէն անդին սեւեռած ուշադրութեամբ:

Հակախորհրդային դիրքերու վրայ գտնուող շատ մը այլ դէմքերու կարգին, Կարապետեցի անունը Հայաստանի մէջ արգիլուած էր ու միայն սկսած է ծանօթ դառնալ 1989էն ետք: 1995ին երեւանի մէջ նոյնիսկ լոյս տեսած է իր երկերու երկհատորեակին առաջին հատորը

¹ Constant Zarian, *L'île et un homme*, traduit par Pierre Ter-Sarkissian, Editions Parenthèses, Rocquetaire, 1997, 155 p.

(երկրորդը, որքան գիտեմք, հրատարակուած չէ): Մահուան նոյն տարին՝ Թաթուլ Սոնենց-Փափագեանի թարգմանութեամբ, իր պատմը-լածքներուն մէկ հատընտիրը լոյր ընծայուած է անգլերէնով¹, իսկ վերջերս Արա Ղազարեան համապարփակ մատենագիտութիւն մը կազմած է²:

Կարապենցի գործը մինչեւ հիմա գրախօսականներէ ու ընթացիկ յօդ-ւածներէ անդին ուսումնասիրական որեւէ փորձի ենթարկուած չէր: Անահիտ Արամունի Քեշիշեանի գիրքը՝ *Յակոր Կարապենց. աշխարհ-հրեշտակումը եւ արուեստը*³, առաջնեկն է այս ուղղութեամբ:

Հատորը թեկնածուական ատենախօսութեան մը արգասիքն է: Ներա-ծականը կը ներկայացնէ գրագէտին մէկ ընդարձակ կենսագրականը: Անոր կը հետեւին չորս ընդարձակ գլուխներ՝ որոնք ունին իբրեւ նիւթ՝ գրագէտը եւ մարդը, գրագէտը եւ հայը, գրագէտին տեսական ըմբռումները, գրագէտին արուեստը: Այս բաժանումներով, հատորը կ'անդրադառնայ Կարապենցի գրական ու խոհագրական ամբողջական վաստակին՝ խորագրին մէջ նշուած «աշխարհընկալում» յղացքին լոյսին տակ: Արդիւնքը աւելի նկարագրական քան վերլուծական գործ մըն է, օժտուած՝ բազմաթիւ մէջբերումներով ու վերաշարադրանքներով: Եթէ կարելի է այսպէս ըսել, գրականագէտը “իրապաշտ” տեսան-կիւնէ մը դիտած է գրողին վաստակը եւ ըստ այնմ ներկայացուցած գայն: Դժբախտաբար, այս երկին կը պակսի գուտ վերլուծական մօտեցում մը, որ Կարապենցի այս կամ այն յատկանիշը պեղելու ժամա-նակ հայ թէ օտար գրականութեան գործի մը անցողակի յիշատակու-մէն անդին՝ գուգահեռներու որոնումին մէջ նետուի: Այս բաղդատա-կանը անհրաժեշտ կը թուի մանաւանդ գրողի մը պարագային, որուն կապը ամերիկեան գրականութեան հետ կարելոր է բացայայտել: Մօտ կէս դար ԱՄՆի մէջ ապրած, այս երկրին գրականութեան մօտէն հաղորդ ու նոյնիսկ անգլերէն գրած Կարապենցի պարագային՝ ապա-գայ գրականագիտութեան պարտականութիւններէն մէկը պիտի ըլլայ հաւանաբար՝ այդ համածիրը նկատի ունենալ եւ անոր ներգործու-թիւնը ուսումնասիրել:

¹ Håkob Karapents, *Return and Tiger and Other Stories*, Watertown, 1994.

² Արա Ղազարեան, *Կարապենց. մատենագիտութիւն մը*, Պոսթըն, 1999:

³ Անահիտ Արամունի Քեշիշեան, *Յակոր Կարապենց. աշխարհընկալումը եւ արուեստը*, «Գիտութիւն» հրատ., Երեւան, 2000, 246 էջ:

Նախկին Խորհրդային Միության այսպես կոչված հրապարակա-
նության կարճատև շրջանը սկսաւ իրապէս բանալ ի շարս այլոց՝
ստալինեան տարիներու մոռյլ պատկերը, շատ աւելի քան ինչ որ կա-
րելի եղած էր Խրուշչեւի ժամանակ: Այդ տարիներուն է ահա, ի մաս-
նաւորի 1988էն ետք, որ Եղիշէ Զարենցի թղթածրարը սկսաւ ամբող-
ջանալ “փակագիծեր” ու բացումով, աշխատանք մը որ մինչեւ այսօր կը
շարունակուի:

Այս բնագաւառին մէջ յատկապէս նշելի է Խորհրդային ժամանակին
արդէն որոշակի աշխատանք կատարած Դաւիթ Գասպարեանի վաստա-
կը: Դ. Գասպարեան 1990ին եւ 1994ին լոյս ընծայեց երկու ստուար
հատորներ՝ *Ողբերգական Զարենց եւ Փակ գոնների գաղտնիքը. Զա-
րենցը, Բակունցը եւ միւսները*¹, ուր գրապատմական մեծ ատաղձ մը
շրջանառութեան մէջ դրուած է, ի մասնաւորի 1930–1937 տարիներուն
հետ, բայց նաեւ՝ նախընթաց շրջանին հետ կապուած: Հոս առաջին
անգամ ընթերցողին ներկայացուեցան նախկին ԿԳԲի դիւաններուն
մէջ մնացած ու անձեռնմխելի համարուած նիւթերը: 1997ի *Եղիշէ
Զարենց. Հայոց բանաստեղծութեան մայրաքաղաքը* ծաւալուն հատո-
րը նախորդ գիրքերէն, ինչպէս եւ այլ աղբիւրներէ քաղուած չա-
րենցագիտական յօդուածներու ժողովածու մըն է²:

Այս արդիւնքը, սակայն, խոտոր կը համեմատի Դ. Գասպարեանի
աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած *Նորայայտ էջեր* չարենցեան հաւա-
քածոյին հետ (Երեւան, 1996), ուր ամփոփուած են Անահիտ Զարենցի
կազմած *Անտիպ եւ չհաւաքուած երկեր*էն մասամբ դուրս մնացած
հրապարակումներ, ինչպէս եւ նոր յայտնաբերուած էջեր: Դժբախ-
տաբար, *Նորայայտ էջեր*ու բնագրագիտական թերիները զայն երբեմն
ոչ-վստահելի աղբիւր մը կը դարձնեն: Սէյրան Գրիգորեանի *Պսակա-
գերծում* հատորիկը (Երեւան, 1997), հակառակ իր աւելորդ կերպով
բանավիճակին բնոյթին, միշտ ձեռով մատնանշած էր այս իրողութիւ-
նը, ինչ որ չկրցաւ հերքել Դ. Գասպարեանը իր *Ապտակ* խորագրեալ
պարաւագիրով (Երեւան, 1998):

¹ Դաւիթ Գասպարեան, *Ողբերգական Զարենցը*, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 1990, 383 էջ: *Փակ գոնների գաղտնիքը. Զարենցը, Բակունցը եւ միւսները*, «Ապոլոն», Երեւան, 1994:

² Դաւիթ Գասպարեան, *Եղիշէ Զարենց. Հայոց բանաստեղծութեան մայրա-
քաղաքը*, «Անի-Առեւտու» հրատ., Երեւան, 1997:

Զարենցի 100ամեայ յոբելեանը առիթ մըն էր, որ աւելի եւս աշխուժանար այս կալուածը: Հենրիկ Բախչինեանի կազմած *Զարենցապատում ըստ վաւերագրերի* փաստագրական հատորը¹ ընթերցողին կը մատուցէ տարբեր տարիներու նոր վաւերաթուղթեր, անտիպ լուսանկարներ, յուշագրութիւններ եւ այլ նիւթեր: Արժէքաւոր ներդրում մըն է, որուն պէտք է կցել Գաիթ Գասպարեանի կազմած *Զարենցի Հետ. Յուշեր* հատորը², որ 1961ի եւ 1986ի եղիշէ Յովհաննիսեանի նոյնատիպ գոյգ գիրքերէն ետք՝ մամուլին մէջ տպագրուած ու նաեւ բոլորովին անտիպ յուշագրութիւններ կը ներմուծէ:

Սակայն Ալմաստ Զաֆարեանին կը պարտինք Զարենցին նուիրուած ամենէն հսկայածաւալ աշխատանքները՝ *եղիշէ Զարենց. կեանքը, գործը, ժամանակը*³, որ ցարդ գրեթէ 1000 էջոց իր առաջին մասով կը հասնի մինչեւ 1922 թուականը եւ, կ'ենթադրենք, առնուազն նոյնֆան էջերով պիտի ամբողջանայ ապագային: Հայ գրականագիտութեան պատմութեան մէջ մէկ գրագէտի նուիրուած նման երկարաշունչ աշխատանք աննախընթաց է, մանաւանդ՝ գիրքին պարփակած կենսագրական տուեալներու հարստութիւնը երբ նկատի առնենք:

Ա. Զաֆարեան բնաւ անծանօթ մը չէր չարենցագիտութեան, քանի որ ան գլխաւոր ուժերէն մէկն էր եղեարաթիտ բանաստեղծին ակադեմական վեցհատորեակին հրատարակութեան ու ծանօթագրութեան ետին: Հիմա, երբ ազատ ու անկաշկանդ կարելի է անցեալի բոլոր էջերը բանալ, Զաֆարեան իր կոթողական հատորին մէջ ներմուծած է հսկայ քանակութեամբ տեղեկութիւններ, որոնց հրապարակումը կարելի էր միայն երագել խորհրդային իշխանութեան ժամանակ:

Եւ սակայն, տեղեկատուական այս հարստութիւնը, գրեթէ անծանօթ՝ ընթերցողներու ջախջախիչ մեծամասնութեան համար, նաեւ գրեթէ անընթեռնելի դարձուցած է հատորը՝ փաստերու հեղեղին տակ շրջափակելով ընելով շարադրանքին հաւասակշռութիւնը: Միւս կողմէ, հեղինակին ոճը յաճախ գիտականէն կը հեռանայ եւ, փոխանակ առարկայական բնագրի մը, ընթերցողին ոչ միայն կը հրամցնէ խորհրդահայ հրատարակութիւններու ծանօթ զգացմունքային քառակոյտը,

¹ *Զարենցապատում ըստ վաւերագրերի*, Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Երեւան, 1997, 177 էջ:

² *Զարենցի Հետ. Յուշեր*, «Նայիրի» հրատ., Երեւան, 1998, 423 էջ:

³ Ալմաստ Զաֆարեան, *Եղիշէ Զարենց. կեանքը, գործը, ժամանակը*, գիրք 1, Երեւան, «Գիտութիւն» հրատ., 1997, 967 էջ:

Մատենանիշեր

այլ եւ չի վարանիր, երբ հարկը տեսնէ, հաշուեյարդարի դիմել այս կամ այն անձին թէ երեսոյթին դէմ:

Օրինակ մը միայն. 1983ի *Անտիպ եւ ՀՀԱԼԱՔՈԼԱԾ Երկերուն* մէջ, Ա. Չարենցը *Քաղիէն*ն արտաստւած էր 1920ի Մայիսեան ապստամբութենէն ամիսներ ետք. Չարենցի գրած մէկ նամակը բժիշկի մը, որուն ինքնութիւնը բացայայտուած չէր հրապարակումին մէջ: Բանաստեղծին դուտորը կը գրէր հոն, թէ “մեզ չյաջողուեց պարզել՝ թէ ով է այս նամակի հասցէատէրը, որին Չարենցը դիմում է «Միրելի բժիշկ» բառերով”: Ա. Զաքարեան իր լուծումը կու տայ. “ինչ արած. հասցէատէրը «կը յաջողուէր պարզել», եթէ ծանօթագրողն իմանար, որ 1920ի ամբարնը (Մայիսից) Հայաստանի «Մինիստրների նախագահ եւ Արտաքին գործերի մինիստր» էր ազգային հանաչուած գործիչ, բժիշկ Համօ Օհանջանեանը” (էջ 690):

Առաջարկը սրամիտ է եւ կրնայ հաւանական նկատուիլ, թէ եւ Ա. Զաքարեան որեւէ յաւելեալ փաստ չի տար, ոչ ալ մեզի կը բացատրէ, թէ ո՞ր աստիճանի ծանօթութիւնն եղած է, ենթադրաբար, Չարենցի եւ Օհանջանեանի միջեւ — որուն մասին, մեր գիտցածով, ո՛չ մէկ աղբիւր կը յիշէ —, որպէսզի Չարենցը հանրապետութեան թիւ մէկ մարդուն նամակ գրէր պարզապէս “Միրելի բժիշկ” վերատուութեամբ, առանց որեւէ պաշտօնական ներածականի, ազատելու համար ձերբակալութենէ՝ դաշնակցական որոշ գործիչներու ձեռամբ: Սակայն, անպատշաճ է ամենագէտի նման ոճով ծաղրանքի ենթարկել այլ անձ մը, բանասիրական մանրութի մը ճշդումի սիրոյն կամ որեւէ ուրիշ առիթով:

*

Վերջին տասնհինգամեակին, անգլիալեզու հայկական մատենագիտութեան ծաւալուն ենթարածին մը դարձած է Մեծ Եղեռնի յուշագրութիւններու եւ գեղարուեստական պատումներու արտադրութիւնը: Իսկ անոր մէջ, հաւանաբար առաջնային տեղ մը կը գրաւէ ամերիկահայ բանաստեղծ Փիթըր Պալաքեանի *Բախտին սեւ շունը* յուշագրութիւնը¹, որ երբ այս տողերը կը գրուին իր 13րդ տպագրութեան հասած է եւ շարժապատկերային քեմագիր դառնալու վրայ է:

¹ Peter Balakian, *Black Dog of Fate*, Basic Books, New York, 1997:

Ձեռք գիտեր, թէ Միացեալ Նահանգներէն դուրս ապրող ընթերցողը որքանո՞վ հաղորդուած է այս գիրքին մանրամասնութիւններուն: Ի վերջոյ, հեղինակը կը պատմէ 1950-1960ական թուականներու իր մանկութիւնն ու պատանեկութիւնը Նիւ Ճըրքիի բարեկեցիկ արուարձաններուն մէջ՝ իր մեծ մօր, մօր ու մօրաքոյրերուն անմիջական մասնակցութեամբ — ու հօր աւելի հեռակայ ներկայութեամբ, իսկ հօրաքոյրերուն՝ գրականագէտներ Աննա եւ Նոնա Պալաֆեանի անմիջական ազդեցութեամբ: Անուղղակիօրէն, ան մեզի կը պատմէ հայրական սկզբունքի կորուստը որպէս հետեւանք ցեղասպանութեան մը, որ ըստ երեւոյթի՝ թափու էր այդ ամերիկացած տան ու ընտանիքին մէջ, ուր Հայաստան անունով վայրը գուտ հին պատմութեան նիւթ էր, բայց ուր հակասական կերպով հայութեան գրեթէ այլամերժ սկզբունք մը կը տիրէր՝ ամերիկեանին հետ բաղդատմամբ:

Ամերիկացիի մը համար, շահեկան պատում մըն է, անկախաբար իր հայկական պարունակէն, որ աւելի ուշ երեսուն կ'ելլէ: Դուրս կու գայ, որ Պալաֆեան միայն 20 տարեկանին, մօտաւորապէս, հայկ. ցեղասպանութեան մասին կ'իմանայ, եւ ի մասնաւորի այն փաստին մասին, որ տարիներ առաջ մահացած իր մեծ մայրը ո'չ միայն վերապրող եղած է, այլեւ դատ բացած է ամերիկեան կառավարութեան դէմ, քանի որ իր ամուսինը՝ ջարդին զոհ գացած, ամերիկեան քաղաքացի էր: Իսկ այդ փաստաթուղթը տասնամեակներով պահպանուած է ընտանեկան արխիւին մէջ:

Ու թեւ Սմերիկայի մէջ — եւ ո'չ միայն հոս — շատ սովորական երեւոյթ մըն է, որ մարդիկ նոր լսեն “մոռցուած” ցեղասպանութեան մասին, սակայն դժուար է հաւատալ, որ Պալաֆեանի ընտանիքին մէջ, որ կը հաշուէր ցեղասպանութեան վերապրող մը, երկու գրականագէտներ ու ամերիկահայ մտաւորական որոշ ընտրանիի անդամներ, ինչպէս նաեւ մօտիկ ազգակցութիւն մը ուրիշ վերապրողի մը՝ Գրիգորիս Նպս. Պալաֆեանին, Մեծ Եղեռնի փաստը ամբողջովին ջնջուած ըլլայ ու ապագայ գրագէտը անկէ բոլորովին անտեղեակ մեծցած ըլլայ: Աւելի ուշ շրջանի միայն՝ Պալաֆեան սկսած է միտքովի հայկական նիւթին մէջ, իր փերթուածները ներշնչուած են Ադէտին թեմաներով, եւ այնուհետեւ ան դարձած է ցեղասպանութեան ի խնդիր աշխոյժ ձայն մը Միացեալ Նահանգներու ակադեմական ու գրական շրջանակներէն ներս:

Գիրքը հետաքրքրական ցուցանմոյշ մըն է ամերիկահայ երեւոյթին, իր բոլոր կողմերով, եւ առատ խորհրդածութեան նիւթ կը ստեղծէ, թեր-

Մատենանիշեր

Եւս՝ հեղինակին մտադրութենէն անկախաբար, այդ երեւոյթին ընկերա-հոգեբանական ծալքերուն շուրջ:

*

Աւետիփ Իսահակեանի շուրջ հետաքրքրութիւնը կը շարունակէ վառ մնալ Հայաստանի մէջ, հակառակ անոր, որ տարիներու անցնով իր գաղափարական աշխարհին մէկ մասը կը թուի հինցած ըլլալ: Իր գործերը բազմիցս հրատարակուեցան, թարգմանուեցան ու ֆննդարկուեցան: Յետխորհրդային շրջանին, Իսահակեանի կեանքին “սպիտակ բիծեր”ը սկսան բացայայտուիլ, յատկապէս ինչ կը վերաբերի 1910-1920ական թուականներու իր փառափառական դիրքորոշումներուն:

Վերջին տարիներու նշանակալից հրատարակութիւններէն մէկը եղաւ Իսահակեանի *Ուստա Կարօ* վէպը¹, որուն մասին քանադասնորդ յանախակի կ’անդրադառնայ իր նամականիին մէջ: Նշանակալից այն իմաստով, որ այս վէպը, ըստ անոր մտայղացումին, հայ ազատագրական շարժումի վիպական ցոլացումը պիտի տար: Առաջին տարբերակը գրուած ու աւարտած է 1910-1912ին, բայց մնացած է անտիպ: Իսահակեան անոր կրկին ձեռք գարկած է 1922-1925ին, ընդարձակ հատուածներ տպագրելով *Հայրենիք* ամսագրին մէջ՝ «Ուստա Կարօ եւ Օրթէ Յարութ» վերնագրով, բայց հրաժարած է ամբողջութիւնը հրատարակելէ, ըստ երեւոյթին Հայաստան վերադարձի դռները չփակելու համար: Ամէն պարագայի, օր մը թերեւս կարելի ըլլայ բաղդատական մը ընել, երբ առաջին տարբերակը հրատարակուի, եւ հասկնալ, թէ ի՞նչ էր Իսահակեանի բուն ծրագիրը, քանի որ հրատարակուած բնագիրը, որուն վրայ ան աշխատած է Հայաստան ներգաղթելէ ետք գրեթէ մինչեւ իր կեանքի վերջը, քիչ կապ ունի իր խոստումին հետ, եւ կը մնայ կենցաղային վէպի նմանող բան մը (թերեւս աւելի ճիշդ ըլլայ ըսել “պատմութեամբաշար”)։ Կը ներկայացնէ Ուստա Կարոյի կենցաղային արկածները, որոնք մեծ հետաքրքրութիւն չեն արթնցներ այսօրուան ընթերցողին մօտ, եթէ բացառենք նահապետական որոշ բարբերութիւնները եւ Գիւմրիի համով-հոտով բարբառի օգտագործումը:

¹ Աւետիփ Իսահակեան, *Ուստա Կարօ*, «Ապոլոն» հրատ., Երեւան, 2000, 295 էջ:

Միւս կողմէ, բանաստեղծին որդին՝ Վիգէն Իսահակեանը, հրատարակած է իր ծաւալուն յուշագրութիւնը՝ *Հայրս*¹, աբ ժէքաւոր հատոր մը որ կ'ընդգրկէ 1910-1937 թուականներու ժամանակաշրջանը: Վենետիկի Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը աւարտելէ ետք, Վ. Իսահակեան շարժապատկերի ուսում կատարած է Փարիզ, ուր աշխատած է որպէս Ռեմէ Գլէրի օգնական: 1930ական թուականներուն սկիզբը ներգաղթած է Հայաստան, կանխելով իր հայրն ու մայրը, ու երկար տարիներ աշխատած է «Հայֆիլմ»-ի մէջ որպէս մոնթաժիստ: Այս յուշագրութիւնը մասնագէտին համար հետաքրքրական վկայութիւններու աղբիւր մըն է հայ եւ օտար նշանաւոր բազմաթիւ դէմքերու մասին (Նրումանդ Քոչար, Նիկիշէ Զարեան...): Գիրքը Վ. Իսահակեանի յայտնութիւնը կը բերէ որպէս գրող եւ պէտք է ավտոմատ, որ ան երբեք գրականութեան նուիրուած չըլլայ: Վահրամ Փափագեանի նման, պատմելու իր անսթեքեթ ու անկաղապար ոնը, անցած-գացած արեւելահայերէնի մը բուրմունքը (գերծ՝ խորհրդահայ շրջանի ազդեցութիւններէն), գրաւիչ կը դարձնեն հատորը նոյնիսկ գրականագիտական ախորժակներ չունեցող պարզ ընթերցողին համար:

*

1990ական թուականներուն, Համագգայինի Միացեալ Նահանգներու եւ Գանատայի մասնահիւղերը ծրագիրը յղացան՝ Հայրենի Մատուրականութեան Ֆոնտ մը ստեղծելու: Անհրաժեշտ գումարը գոյացաւ, մրցում կատարուեցաւ եւ հրատարակութեան արժանի նկատուեցան ինը հատորներ (որոնցմէ մէկը այնուհետեւ ետ փաշուեցաւ հեղինակին կողմէ), որոնք աստիճանաբար լոյս տեսան Նրեւանի եւ Պէյրութի մէջ: Կ'արժէ անոնց ցանկը տալ. *Վասիլ Մեծ, Կայսր Բիւզանդիայի Կամ Կնուճների թագաւորը* (Զօրայր Խալափեան, վէպ), *Շրջանագիծ* (Վահան Թամարեան, պատմուածքներ), *Շարակնոց* (Արմէն Մարտիրոսեան, բանաստեղծութիւն), *Հայ ճարտարապետութիւն* (Արմէն Զարեան, ուսումնասիրութիւն), *Արքայադրամ* (Վահան Տէր-Ղազարեան, վիպակ), *Նեղրապատում* (Ալբերտ Շարուրեան, ուսումնասիրութիւն-հրապարակագրութիւն), *Հայոց լեզուի տեսութեան եւ պատմութեան հիմնահարցերը* (Գեորգ Ջահուկեան, ուսումնասիրութիւն), *Հայ առասպելաբանութիւն* (Սարգիս Յարութիւնեան, ուսումնասիրութիւն):

¹ Վիգէն Իսահակեան, *Հայրս*, «Գիտութիւն» հրատ., Նրեւան, 2000, 584 էջ:

Այս շարքէն քանի մը հատորներ, որոնց կարգին՝ անոնք որոնց մասին ստորեւ պիտի խօսինք, լոյս տեսած են Պէյրութի մէջ եւ, զարմանալիօրէն, հայաստանեան ուղղագրութեամբ: Զարմանալիօրէն կ'ըսենք, քանի որ մինչեւ հիմա Սփիւռքը (եւ ի մասնաւորի Համագգայինը) չէր յօժարած հայրենի հրատարակութիւններ կատարել Հայաստանի "բարեփոխում" ուղղագրութեամբ, եւ այս լռելեայն կանոնին դրժումը, ինչ ալ ըլլան անոր առթիւ տրուելիք պատճառաբանութիւնները, ուղղակի խախտում մըն է տասնամեակներու աւանդութեան մը եւ երկար ժամանակ շեփորուած սկզբունքներու:

Շարքին վերջին երկու հատորները պատկառելի ուսումնասիրութիւններ են, որոնք իրագործուած են հայրենի հայագիտութեան կարկառուն դէմքերու կողմէ: Գէորգ Զահուկեանի անունը յայտնի է որպէս Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի Հր. Անտոնեանի անուան Լեզուի Հիմնարկի երկարամեայ տնօրէն: Իր գրիչին կը պատկանին բազում կարեւոր մեմագրութիւններ եւ յօդուածներ: Այս գիրքը¹ ի մի կը բերէ հայերէն լեզուի մասին 25 մասնագիտական յօդուածներ, որոնք ցարդ կը մնային պարբերականներու մէջ ցրուած կամ անտիպ: Տպագիրներէն ոմանք միայն օտարալեզու թարգմանութեամբ ծանօթ էին: Որոշ գրութիւններ խմբագրումի ենթարկուած են այս հրատարակութեան համար:

Գիրքը դասաւորուած է երեք բաժիններով. ժամանակակից հայոց լեզու, հայոց լեզուի պատմութիւն եւ հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն: Առաջինը, որ, բնական է, գլխաւորաբար նկատի ունի արեւելահայերէնը, կարելի է որոշ չափով նեղ մասնագիտական սեպել, թէեւ վերջին երկու գլուխները՝ հայերէնի եզրաբանութեան ("տերմինաբանութեան") եւ կէտադրութեան պատմական հիմքերուն մասին, պէտք է հետաքրքրեն լեզուի մշակման հետ առնչութիւն ունեցող ամէն անձ:

Երկրորդ բաժինը, թէեւ մասնագիտական որոշ խորացում կը պահանջէ նաեւ, բայց թերեւս աւելի մատչելի է ընդհանուր ընթերցողին: Ի մասնաւորի շահեկան են հայկական դիցարանի ուրարտական շերտի, ինչպէս եւ հայերէն անձնանուններու նուիրուած գլուխները: Իսկ երրորդ բաժինը, ինչպէս իր վերնագիրը կը յուշէ, աւելի պատմական բովանդակութիւն ունի (բացառելով քերականական աշխատանքի մը բնագրին հրատարակութիւնը) եւ այդ իսկ պատճառով սովորական

¹ Գէորգ Զահուկեան, *Հայոց լեզուի տեսութեան եւ պատմութեան հիմնահարցերը*, «Համագգային», Պէյրութ, 2000, 406 էջ:

ընթերցողին համար ամենէն թափանցելին է: Հոս, գրականութեան տեսակետէն, յատկապէս շահեկան է արեւելահայ իրականութեան մէջ ժԹ. դարու գրապայքարի պատմական վերլուծումը, որ յարակարծօրէն՝ մօտ կէս դար առաջ գրուած ու ցարդ բոլորովին անտիպ մնացած միակ գրութիւնն է:

Սարգիս Յարութիւնեանի հատորը¹, իր կարգին, առասպելաբանութեան կամ դիցաբանութեան քննադատին մէջ կոչուած է առանձնաշատուկ տեղ մը գրաւելու: Այս նիւթին շուրջ նման ծաւալով եւ խորութեամբ աշխատութիւն գոյութիւն չէ ունեցած հայկական մատենագիտութեան մէջ: Բացառելով Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի *Հին Հասարակաց* բանահաւաքչական աշխատասիրութիւնը, նման փորձեր կատարուած են միշտ օտար լեզուներով (Գեղցեր, Անանիկեան, եւն.): Միայն Ճէյմս Ռասըլի անգլերէն մենագրութիւնը՝ *Zoroastrianism in Armenia* (1987) կրնայ մրցիլ այս գործին հետ, թէեւ ամբողջովին տարբեր մեկնակէտով. Ռասըլ հակուած է հայկական ամէն երեւոյթի մէջ իրանական ծագում մը կամ զուգակցութիւն մը տեսնելու, ինչ որ երբեմն ծայրայեղութիւններու տեղի կու տայ:

Ս. Յարութիւնեան՝ Հայաստանի Գիտ. Ակադեմիայի Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Հիմնարկի փոխ-տնօրէն, Արուսեակ Սահակեանի հետ միասին «Սասունցի Դաւիթ» դիւցազնավէպի տասնեակ տարբերակներու հաւաքողն ու հրատարակիչը եղած է՝ երեք ստուար հատորներով: Տարբեր յօդուածներու մէջ ի գործ դրուած առասպելաբանական երեւոյթներու հանդէպ իր վերլուծական հմտութիւնը հոս դարձած է համապարփակ գործի մը հիմքը, որ իր կուռ շարադրանքով ու նորութեամբ պիտի արժէր թարգմանել արեւմտեան լեզուի մը:

Յայտնի երեւոյթ է, որ հայկական առասպելաբանութիւնը, ի տարբերութիւն յունականին, կը տառապի սկզբնաղբիւրներու պակասէն, եւ թէ շատ մը բաներ պէտք է վերականգնուին բանասիրական կոահումներու եւ կամ ազգագրական վկայութիւններու նամբով: Հնդինակը առասպելները կը բաժնէ տասը տեսակի, ամէն մէկուն տրամադրելով ընդարձակ գլուխ մը. աշխարհի տեսքի եւ կառուցուածքի, աստեղային, օդերեւոյթի, բնատեսքի, բուսաշխարհի, կենդանական աշխարհի, երկւորեակի, մեռնող-յառնողի, մահուան եւ հանդերձեալ կեանքի, եւ վախճանաբանական (գոր ինք կը կոչէ «կատարածաբանական»): Ամէն

¹ Սարգիս Յարութիւնեան, *Հայ առասպելաբանութիւն*, «Համագրային», Պէյրութ, 2000, 527 էջ:

Մատենանիշեր

վերականգնում կամ վերակազմութիւն ենթակայական բաժին մը ունի, ի հարկէ: Ու թէեւ Յարութիւնեանի աշխատութիւնը կրնայ ամբողջովին անվիճելի չըլլալ (նիշդ այս պատճառով), բայց ներկայացուած հում նիւթի նոխութիւնը, վերլուծումի տրամաբանութիւնը եւ գիտական հէնքը բաւարար են զայն դասելու համար Մանուկ Արեղեանի աշխատասիրութիւններու կողքին:

Վարդան ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ